

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

СТАНИСЛАВ КРАКОВ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ (1912–1918)*

Апстракт: Ратно искуство Станислава Кракова, илустративно на много начина, пружа одличну базу за истраживање како његове историјске улоге, тако и историје балканских и Првог светског рата. Као добровољац у балканским и млад подофицир у Првом светском рату, Кракова је судбина провела кроз преломне моменте историје ослободилачких ратова 1912–1918. Краковљев животни пут се нашао испреплетен са најважнијим политичким и војним личностима тога времена, а он је као минуциозан посматрач све догађаје брижљиво забележио у дневницима и описао у каснијим романима и новелама. Његов богати литерарни дар је описима дао људску и животну црту. Циљ рада је да Краковљеву колоритну и истовремено трагичну личност сагледамо из угла историографије, али без оптрећења његовим идеолошким уверењима која је развио у периоду после Првог светског рата. Рад је заснован на рукописним заоставштинама Станислава Кракова похрањеним у Народној библиотеци Србије и Архиву Југославије, његовим објављеним радовима и литератури.

Кључне речи: Станислав Краков, балкански ратови, Први светски рат, Солунски фронт, Србија, Југославија, Аустроугарска.

Данас се на спомен Станислава Кракова одмах намеће питање може ли наука, у овом случају историјска, додати његовом животопису нешто ново, пружити другачији осврт који ће на нов начин осветлити његов готово филмски живот. Национални херој Првог, издајник Другог светског

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

рата, за себе је говорио да је „путујућа трагедија“, и „сувишни човек из 25. часа“. Био је човек са 18 одликовања, 14 рана, три смртне пресуде.¹ После Првог светског рата и напуштања војске посветио се новинарству.² Био је пасионирани скупљач уметнина (имао је колекције египатског накита и грчких старина), филателиста и нумизматичар. У међуратном периоду је изградио највећи приватни музеј, који су посећивали чланови династије и „сав грађански“ Београд. Горку страну живота је спознао у емиграцији, у коју је отишао августа 1944. године са остацима владајућег апарата Милана Недића. Скривао се по планинским свратиштима Швајцарске и Француске, једно време је живео под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу. Због својих идеолошких уверења, сарадње са Миланом Недићем и Димитријем Љотићем био је анатемисан од савременика и заборављен од потомака. До смрти, 15. децембра 1968. године, је остао у уверењу да је за трагичност његове и судбине његове земље, која је нестала у вихору Другог светског рата, одговоран искључиво Запад и до последњег тренутка је веровао да ће се вратити у отаџбину.³

¹ Синтагму о „сувишним људима из 25. часа“ смислио је румунски писац Виргил Георгију (Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд–Лозана–Земун 1997, 11–12).

² После одласка из војске посветио се књижевности и новинарству. Године 1924. завршио је Правни факултет и започео новинарску каријеру као репортер *Политике*. Брзо је прешао у *Време*, где је од извештача напредовао до главног уредника и директора. У време Милана Стојадиновића, 1936, добио је отказ, али је наставио да пише репортаже са путовања као спољни сарадник. Уређивао је и лист *Наша крила* (1926), а 1939. је покренуо лист *Телеграм*, који је уређивао до 9. јула 1940. године, када је именован за директора Радио Београда. На том месту је остао све до Априлског рата. Хонорарно је сарађивао са неколико страних агенција, међу којима је *Sud-Est agence de presse*, румунском новинском агенцијом са седиштем у Паризу. Током окупације је био уредник листова *Ново време* (1941–1944), *Обнова* (1942–1944) и *Записи* (1943–1944) (Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова (102), фасцикла 1, *Време*, 1. јануар 1936; АЈ, 102–1–1, Уговор о служби закључен између Радио Београда, с једне стране, и Станислава Кракова, новинара из Београда, с друге стране, 9. јула 1940; АЈ, 102–1–1, Главни Генералштаб Уредништво Ратника, Бр. 99, 15. фебруара 1938; АЈ, 102–1, Врховна инспекција војне силе – Опште одељење, Пов. Ћ. О. Бр. 2134, 11. јула 1940; *Време*, „Г. С. Краков постављен за директора Београдске радио-станице“, бр. 6629, 10. јул 1940, 5; Небојша Берек, *Стопама Станислава Кракова*, Братство 21 (2017) 163–204).

³ Из земље је успео да изнесе само мали део драгоцености, највећи део је заплешен. Живео је у немаштини. Када му је 1955. у Паризу у саобраћајној несрећи погинула

Према књижевним мерилима Станислав Краков спада у ред најважнијих представника Модерне, експресионистичког правца. Краковљев књижевни сегмент живота временски је кратак (1919–1931), али по својим дометима и естетској вредности трајно га је сврстао у ред српских писаца од имена и значаја. Био је део Београдске књижевне заједнице *Alpha* и групе окупљене око листа *Зенит*. Целокупан стваралачки опус утемељио је на искуству из ратова 1912–1918. године, који су га обликовали као писца, али и као човека. Први објављени прозни текст био је „Смрт капетана Ранђића“, одломак из романа *Кроз буру*, штампан у часопису *Мисао* 1919. године.⁴ Затим је објавио низ приповедака, путописа, репортажа, критичких текстова о књижевној, филмској и позоришној уметности. Објављивао је у листовима: *Прогрес*, *Зенит*, *Критика*, *Радикал*, *Време*, *Трибуна*, *Српски књижевни гласник*, *Будућност*, *Наша крила*, *Алманах Јадранска стража* и др. Објавио је романе: *Кроз буру* (1921), *Крила* (1922), путопис *Кроз Јужну Србију* (1926) и мемоарску ратну прозу *Наше последње победе* (1928). Рукопис романа *Човек који је изгубио прошлост* није сачуван. У ред историјско-публицистичких дела спадају књиге: *Пламен четништва* (1930) и *Престолонаследник Петар* (1933). У емиграцији је објавио две књиге о Милану Недићу: *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа* (1963) и *Генерал Милан Недић. Чаша пуна чемера* (1968).⁵

Краков је био и пасионирани филмофил. Из те пасије произашла је сарадња са бројним домаћим и страним филмофилмама, а врхунац је снимање филма *За част отаџбине* (1930), који се у завршној верзији појавио под именом *Голгота Србије*.⁶ Међутим, заједно са књижевним

супруга Иванка Иванић Краков, био је принуђен да сакупља добровољне прилоге за сахрану (Милица Арсенијевић Краков, *Сећање на оца*, у: С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 9; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 12).

⁴ Капетан I класе Миленко Ранђић погинуо је на Кривој Феји (Народна библиотека Србије (НБС), Рукописно одељење (РО), Архива Станислава Кракова (АСК), Р 707/1/1–39).

⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 415. Министарство војске и морнарице је одмах откупило 500 примерака путописа *Кроз Јужну Србију* за потребе војске. Требало је да по један примерак буде разаслат командама генералштабних одељења широм државе (НБС, РО, АСК, Р 707/III/5, Мин. Војске и Морнарице – Генералштабни одсек – Оперативни одсек – Г. С. Кракову, Ћ. Бр. 28382, Београд, 15. августа 1926).

⁶ Филм који је најављен као „уметничка сензација“ премијерно је приказан 25. марта 1930. Прва верзија је била без звука, а касније је филм дорађен, па је 1938. године емитована коначна, звучна верзија (*У Београду се израђује велики филм*

опусом и филм је гурнут у заборав. У јавности се поново појавио почетком 1990-их, са новим ратним искушењима. Филм је први пут емитован почетком 1992. године у Сава Центру, са циљем, како су то новине пренеле, „да ободри несрећни народ у времену стрепње данашње“.⁷ Као писца, пажњи јавности опет током 1990-их вратио га је књижевни историчар Гојко Тешић, када је, уз дозволу Краковљеве ћерке Милице Арсенијевић Краков, сабрао и публикувао аутобиографски спис *Живот човека на Балкану* и збирку приповетки *Црвени пјеро и друге новеле*.⁸ За Тешићем су дошли други лингвисти, књижевници и историчари књижевности, од којих је највећи допринос дао Мирко Демић организацијом научног скупа посвећеног Кракову, сабирањем и публикавањем две књиге путописа.⁹

„За част Отаџбине“, који ће најбоље изразити наше напоре и борбу за слободу, Време, бр. 2887 (6, 7, 8. и 9. јануар 1930) 5; С. Краков, *Путописи II. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. Мирко Демић, Београд 2018).

⁷ Приликом овог емитовања филм је преименован у *Голгота Србије (Када се судбина наруга... Голгота Станислава Кракова*, Држава 15 (1992) 28).

⁸ Аутобиографија *Живот човека на Балкану* се темељи на Краковљевим записима који су му били доступни у емиграцији. Текст који су Милица Арсенијевић Краков и Гојко Тешић приредили 1997. не одговара Краковљевим дневницима и белешкама који се данас чувају у оквиру Архиве Станислава Кракова у Рукописном одељењу Народне библиотеке Србије. Под сигнатуром Р 707/1/1 заведен је дневник који је водио од августа 1914. до 28. децембра 1915. исписан на 102 странице. Део од странице 103. до 119. је насловљен као: *Епизоде из ратова 1912, 1913, 1914. и 1915. год.* Тај део *Дневника* садржи анегдоте из ратова, конципиране као кратке приче које су већ имале своје наслове: *Зеца, Мртва стража, Дулек, Мед, Са Биљега* итд. Од странице 119. у *Дневнику* се наставља са описом повлачења 1915. Први унос је 29. децембра, када се описује пут ка Скадру и улазак у град 1. јануара 1916. Дневник се прекида од странице 135. до 137, где је Краков пописао губитке 1. вода 4. чете 2. батаљона 17. пешадијског пука у рату са Бугарима 1915. Губици су разврстани у категорије: *Погинули, Рањени, Нестали, Предали се, Побегли и Дошли на Крф*. Од странице 138. до 142, описује укрцавање у Драчу и пловидбу до Крфа. Дневник се завршава Краковљевим доласком на Крф, који је он назвао „крајем албанске Одисеје“ (НБС, РО, АСК, Р 707/1/1-142); С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, сабрао Г. Тешић, Београд 1992.

⁹ *Станислав Краков: авангарда, маргина, наслеђе: зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968)*, ур. М. Демић, Крагујевац–Инђија 2015; С. Краков, *Путописи*, прир. М. Демић, Београд 2017; С. Краков, *Путописи 2. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018.

Порекло и рани живот

Станислав Краков је рођен 16/29. марта 1895. године у Крагујевцу, где је његов отац Сигисмунд (Зигмунд), пољски емигрант, радио као војни лекар 14. пешадијског пука. Сигисмунд је дошао у Србију из Француске 1885. године као добровољац у српско-бугарском рату.¹⁰ После рата се настанио у Србији где је 1892. године оженио Персиду Недић, сестру Милана, Милутина и Божидара Недића.¹¹ Породица Недић је водила порекло од кнеза Станоја из Зеока код Лазаревца, кога су дахије међу првима погубиле и тиме убрзале избијање Првог српског устанка 1804. године. Потомци кнеза Станоја – Станојевићи ородили су се са породицом кнеза Александра Карађорђевића, тако да је Краков, по мајчиној линији, био даљи рођак краља Петра I, чијем крунисању је присуствовао 1904. године. Опет преко мајке, Краков је био у сродству и са Димитријем Љотићем и дипломатом Константином Фотићем.¹²

Због очеве службе породица Краков се често селила. У Кладову је завршио четврти разред основне школе, док је прву годину гимназије у Београду провео код ујака Недића, да би му се 1907. године придружили родитељи. Сигисмунд је добио намештење лекара 18. пешадијског пука, али је оболео од туберкулозе и преминуо 1910. године. Бригу над петнаестогодишњим Станиславом и његовом мајком преузели су ујаци Недићи, од којих ће Милан имати најдоминантнији утицај на његову личност и животни пут.¹³

¹⁰ АЈ, 102–1–1, Извод из књиге уписаних рођених и крштених српске православне цркве крагујевачке, храма Успења пресвете Богородице у Крагујевцу; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 12. Краков се у познијим годинама посветио проучавању свог порекла по оцу. Породица је била племићког порекла. Родословом се могла пратити до 1665. и Јана Кракова, који је био носилац церемонијалног мача за време краља Михаила Висњовјецког (НБС, РО, НБС, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/Па/4).

¹¹ АЈ, 102–1–1, Извод из књиге венчаних српске православне цркве Нове Крагујевачке, тек. бр. 33, 4. мај 1938. Персида ће доживети дубоку старост, умрла је у децембру 1940. Током Првог светског рата се преудала за Ивка Ивковића, председника Апелационог суда (*Захвалност породица Краков, Недић и Ивковић*, Време, бр. 6786 (14. децембар 1940) 6).

¹² С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 19, 21.

¹³ *Исто*, 24, 29.

Први балкански рат

Ратна сага Станислава Кракова почела је са избијањем Првог балканског рата, када се, као ученик седмог разреда Друге мушке гимназије, добровољно пријавио у војску. Због година није уврштен у регуларне трупе, али је послат за болничара у куршумлијској војној болници, у коју је стигао 18. октобра.¹⁴ У Куршумлији га је затекла вест о званичном почетку рата. Испред споменика изгинулим борцима из рата 1878. године добошар је 19. октобра прочитао ратну прокламацију краља Петра. Краков је истог тренутка одлучио да се не јави у болницу, већ да се прикључи првој комори која је ишла ка граници и даље ка првој линији фронта. Сутрадан, 20. октобра прикључио се комори 4. артиљеријског пука који је био у саставу Треће армије под командом његовог крштеног кума генерала Божидара Јанковића. Заједно са 4. пуком се из Куршумлијске Бање пребацио на Мало Косово и даље наставио пут ка Приштини. У град је ушао првог дана ослобођења 23. октобра, одмах за четницима војводе Војислава Танкосића. Из Приштине се 16. новембра пребацио у Скопље, у Прву армију регента Александра која је била на правцу Куманово–Скопље–Битољ.¹⁵ Заједно са II телеграфским

¹⁴ НБС, РО, НБС, *Ратни Дневник Станислава Кракова 1912–1913*, Р 707/1/1а–1–3. У радовима Небојше Берца наводи се да је Краков био четник под командом Војина Поповића *Војводе Вука*. Међутим, тај податак се не налази у другој литератури, а Краков га не наводи у делу *Дневника* у којем описује учешће у балканским ратовима. Сматрамо да се том наводу не може поверовати, тим пре јер је одред Војводе Вука на почетку Првог балканског рата био на планини Козјак и борио се у Кумановској бици. Са друге стране, неоспорно је утврђено да је Краков прво био на Косову, да се из Приштине пребацио у Скопље. Од четничких одреда на Косову је био Лапски одред, под командом Војислава Танкосића, који је учествовао у боју на Мердарима (15–19. октобар) и први ушао у Приштину. Доиста, Краков спомиње неколико четничких епизода, попут оне од 16/29. октобра када је један Арбанас убо ножем у леђа поручника-комиту Милана М. Поповића, док се грлио са другим Арбанасом, својим повереником. С обзиром на то да је међу Танкосићевим четницима било ђака и омладине из свих српских крајева, није искључено да је Краков до средине новембра, када се пребацио у Скопље, био у Лапском четничком одреду (Владимир Илић, *Четнички одред војводе Војина Поповића Вука у Првом балканском рату*, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 2007, 175–182; Урош Шешум, *Четници у Првом балканском рату 1912. године*, Српске студије 3 (2012) 63–82).

¹⁵ НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/1/1а–14–15; Р 707/1/1а–21, 59; Р 707/1/1а–83.

одељењем Прве армије међу првима је ушао у ослобођени Битољ.¹⁶ У Битољу је 20. новембра присуствовао свечаном дефилеу трупа и уласку престолонаследника Александра у град.¹⁷

У Београд се вратио по завршетку македонске кампање и склапања примирја потписаног на линији Чаталца 4. децембра.¹⁸ Вратио се, како је сам истакао, „као нека знаменита личност“, огрнут мундиром Фети-паше, команданта турског 7. корпуса, пораженог у Кумановској бици.¹⁹ Према сопственом признању теже му је пало поновно привикавање на школу, него ратовање. Међу школским друговима постаје славан након што је *Илустрована ратна кроника* објавила његову фотографију у мундиру Фети-паше, опасан редеником са два реда метака, турском пушком и шајкачом. *Кроника* наводи да је „овај храбри дечак“ као добровољац-болничар учествовао у сукобу са Арнаутима код Приштине, да је са друговима ушао у Битољ. Истовремено је лист најавио објављивање његовог ратног *Дневника*, што се до краја излагања овог листа, ипак, није десило.²⁰

Други балкански рат

У јеку српско-бугарског спора ђак Станислав Краков је 23. маја поново напустио школу и кренуо пут Куманова, где је био стационаран 18. пешадијски пук, у којем је његов отац некада службовао. Пук је пронашао на Страцину, на пола пута од Куманова до границе. Ту се 10. јуна сусрео са

¹⁶ Н. Берез, *Станислав Краков: једна биографија*, Зборник МС за друштвене науке 157–158 (2016) 637–668. Ратни дневник Краков почиње са 3/18. октобром и поласком из Београда, а завршава са 18. новембром, када је са II телеграфским одељењем кренуо пут Прилепа и даље ка Битољу (странице 1–88). *Дневник* се ту прекида, са реченицом да је воз прошао кроз Овче поље и наставља се са *Успомене из рата 1913. године. Станислав Краков, добровољац у XVIII пешадијском пуку* (странице 89–111). Овај део *Дневника* започиње са 17/30. јуном, а завршава са 4/17. јулом, када је из Скопља кренуо возом назад у Београд (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/1/1а–88).

¹⁷ НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/1/16–12.

¹⁸ Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 177.

¹⁹ Првог дана школе разредни старешина Стева Фотић га је извео пред катедру и захвалио му се, у име читаве школе, јер је служио на част Другој мушкој гимназији, из које је отишао у рат као једини добровољац (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 30).

²⁰ *Илустрована ратна кроника* 14 (2/15. децембар 1912) 16.

генералом Павлом Јуришићем Штурмом, командантом Дунавске дивизије, који га је узео за ордонанса и обећао да ће га пустити у рат уколико до њега дође. Међутим, 17. јуна је оболео од заушки и не дочекавши рат хитно је враћен кући у Београд.²¹ На прву вест о почетку рата, залечен од заушки, поново се упутио на југ. Био је, како је записао, „наоружан до зуба“ брзометном турском пушком и реденицима пуним муниције.²² Код Криве Паланке се прикључио 1. чети 1. батаљона Дунавске дивизије I позива као ордонанс.²³ Затим је 9. јула прешао у 4. батаљон, стационаран на Светим Водама, којим је командовао капетан Милан Завађил. Заједно са 4. батаљоном у бици на Калин-камену задобио је своју прву ратну рану. Куршум му је закачио десно уво.²⁴

По окончању балканских ратова за учешће и допринос остваренима победама награђен је са три одликовања.²⁵ Такође, искуство два балканска рата било је кључно да га предодреди за војничку каријеру. Тринаестог октобра 1913. године примљен је у 46. класу Војне академије, која је, због великих губитака у ратовима, уместо дотадашњих 30 примила чак 232 питомца.²⁶ Војничку каријеру му је још 1906. године предсказао краљ Петар I на сусрету у Брестовачкој бањи, када је његов отац кратко време био његов лични лекар. Примљен је као други у класи, иако је био нижи од прописаног минимума и остао глув на десно уво, због рањавања на Калин-камену. Био је поносан што су, заједно са њим, у 46. класу били примљени и Срби из тек ослобођене Македоније, Војводине и других крајева Аустроугарске. Међу питомцима су се нашла и двојица муслимана из Босне. Много година касније у свом аутобиографском спису *Живот човека на Балкану* шалјиво је приметио да се по саставу те класе наслућивала будућа Југославија.²⁷

²¹ НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/1/16–20; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 32–33.

²² У односу на Други балкански рат Краков наводи две верзије. Ову верзију не налазимо у рукопису *Дневника*, који започиње са 29. јуном и поновним одласком ка Куманову и 18. пуку (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/1/1а–91).

²³ Краковљевом првом четом је командовао капетан Живојин Росић, а 1. батаљоном коњички потпуковник Витомир Цветковић (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*); *Исто*, Р 707/1/16–1).

²⁴ *Исто*, Р 707/1/16–11; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 32–33, 35, 38.

²⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 53.

²⁶ АЈ, 102–1–1, Решење Главне контроле надлежне по тражењу г. Станислава С. Кракова, пешадијског поручника у пенсији, № 10.483, 8. августа 1921.

²⁷ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 50–51; 60.

Први светски рат: до војничког слома Краљевине Србије

Пуцањ Гаврила Принципа у Сарајеву на Видовдан 1914. године прекинуо је Краковљеве безбрижне кадетске дане и најавио нови рат, страшнији од претходна два. Краков је тек био завршио прву годину Академије, са чином питомца-каплара. У највећем рату који је свет до тада видео половина Краковљевих другова са Академије ће се „упознати са ефемерном славом, означеном са *пао на пољу части*“. Краков је после рата писао да се таква „јуначка слава“ најбрже заборављала, због чега је често преиспитивао оправданост погибелји. Ипак, те дилеме није било 1914. године, када је позив за одлазак у нови рат примио са највећом одговорношћу. За Кракова и читаву његову генерацију то није био обичан позив, праћен патриотским фразама, већ је тај рат био „једно војничко и национално *вјерују*“. ²⁸

Почетак ратних операција га је затекао на војној вежби у Скопској Македонији, одакле је хитно враћен у Крагујевац, а отуда упућен у источну Србију. Био је одређен за ађутанта батаљона у 9. пешадијском пуку другог позива, стационираном на обали Дунава код Великог Градишта. У батаљону је упознао браћу Рибникар, Владислава и Дарка. Обојица су служили као резервни капетани. Владислав му је био командир чете, и баш ће му он прорећи каријеру новинара речима: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара.“ Командант батаљона био је Радослав Петковић, брат песника Владислава Петковића-Диса, који је на Кракова оставио утисак врло суморног, тужног човека, који се никада не смеје. ²⁹

У првој години рата, првенствено у Церској бици, Краковљева 46. класа је претрпела велике губитке. Преко 20 питомаца је погинуло, а више од 40 рањено. У циљу очувања официрског подмлатка, Врховна команда је преостале питомце повукла са прве линије фронта и упутила их за командире чета резервних трупа у позадини. Истовремено их је унапредила у наредничке чиновне. ³⁰ Сходно тој одлуци Краков је упућен у Пирот, у 3. пук резервних трупа. Ту је 13. октобра 1914. године

²⁸ Исто, 56–58.

²⁹ Владислав Рибникар није поживео да види остварење предсказања које је дао Кракову. Његов брат Дарко је погинуо на Дрини 31. августа, а дан касније и Владислав на планини Рожањ (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 59–60, 62–63).

³⁰ Исто, 60–61.

краљевим указом произведен у чин потпоручника.³¹ Сматрајући себе већ прекаљеним војником тешко је подносио живот у позадини. Писао је неколико молби Министарству војном да буде враћен на фронт. Молба му је услешена 2. децембра 1914. године, када је одређен за водника 1. батаљона 17. пешадијског пука, који је био стациониран на Мишару.³²

На Мишару је остао до краја септембра 1915. године, не дочекавши трећи аустроугарски напад који је почео 5. октобра. Одлуком штаба Дринске дивизије његов батаљон је упућен на југ – у Владичин Хан, у који је стигао 1. октобра. Стационирана на граници са Бугарском, његова јединица је била задужена да прати покрете са друге стране. Сви су наговештаји били да се Бугари спремају за рат. Групе су добијале појачања, било је спорадичних инцидента, попут заробљавања патрола које би залутале преко границе, пресретања писама. Краковљев батаљон је први примио налет Бугара, који су 14. октобра, без објаве рата, напали српске пограничне трупе.³³ У тренутку избијања рата Краковљев батаљон је био стациониран на обронцима Власине, у Кривој Феји.³⁴ Ту у Кривој Феји 16. октобра задобиће другу ратну рану. Метак му је готово разнео леву руку. Ипак, одбио је да буде одмах евакуисан у превијалиште, јер метак није погодио кост.³⁵ Повучен је сутрадан, упућен у војну болницу у Нишу, путем преко Владичиног Хана и Лесковца.³⁶

По доласку у Ниш пажњу са задобијене ране одвукле су му бројне пароле попут: „Soyez bienvenus, nos amis, nos alliés!“ исписане у част доласка савезничке војске. Источна армија (L'Armée D'Orient) евакуисана са Галипоља током лета, од краја септембра започела је искрцавање у Солуну одакле је требало да се преко Македоније пробије на север и споји са српском војском. Убрзо ће се испоставити да су поруке добродошлице

³¹ АЈ, 102–1–1, Решење Главне контроле надлежне по тражењу г. Станислава С. Кракова, пешадијског поручника у пенсији, № 10.483, 8. августа 1921.

³² АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице – Ађутантском одељењу, 10. марта 1941; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 64. Први део радње романа *Кроз Буру* смештен је на обали Саве у време епидемије тифуса, па претпостављамо да је инспирисан догађајима и личностима из времена Краковљевог боравка на Мишару, док се други бави Пиротом, борбама на граници са Бугарском и повлачењем према Косову (С. Краков, *Кроз буру*, Београд 1921).

³³ НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–23; Р 707/1/1–27; Р 707/1/1–29.

³⁴ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 86–87.

³⁵ АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице Ађутантском одељењу, 10. марта 1941; НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–34; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 90.

³⁶ НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–40, 41.

биле залуд исписане јер савезничка француско-британска армија, којом је командовао француски генерал Морис Сарај, никада није стигла до Ниша, па чак ни до Скопља.³⁷

У нишкој болници је остао до 21. октобра, када је затражио отпуст да би отишао у Јагодину да види мајку. На путу до тамо приметио је велику узнемиреност становништва које је бежало према Крушевцу и даље ка југу. Убрзо је за народом и војска започела одступање. Притиснуте са три стране влада и Врховна команда су у Призрену 24. новембра донеле одлуку да се не прихвати капитулација, већ да се изврши извлачење целокупне војске преко Албаније и Црне Горе ка јадранској обали, где су савезници обећали да ће послати помоћ.³⁸

Трупе које су биле концентрисане на крајњем истоку земље, према Бугарској, започеле су повлачење према Косову и Метохији крајем октобра, како не би остале одсечене. Трећи батаљон Станислава Кракова, у који се вратио са одсуства 27. октобра, на челу са мајором Милорадом Матићем, повлачио се из Лесковца правцем реке Ветернице. На том путу Краков је командовао водом, који је штитио одступницу.³⁹ Све време повлачења Краковљев батаљон је одбијао нападе Бугара. На челу вода је 23. новембра ушао у Приштину, где се са сетом присетио да је свега три године раније у тај исти град умарширао као победник, а сада је део војске у расулу: „То више није била војска која је одступала. То је био народ који је напуштао земљу“. Ту у Приштини је срео 12 калуђера из Студенице, који су носили саркофаг Стефана Првовенчаног, што је њему био знак да „и историја напушта Србију“.⁴⁰

На излазу из Србије сваки војник је имао са собом 1–2 бомбе, 200 грама проје и неколико конзерви, које су понели из Приштине. Уместо воде, жвакали су снег, или га топили и правили чај. Већи проблем је био недостатак хране за коње, који због снега нису могли да пасу, па су се прехрањивали кором са дрвећа и грањем.⁴¹ Како је пут одмицао, глад их

³⁷ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 94–95; исти, *Кроз буру*, 199; В. Стојић, *French military missions in Serbia during 1915*, *The Great War*, ed. by Dalibor Denda, Christian Ortner, Belgrade–Wien 2016, 265–276.

³⁸ Милан Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније*, *Историјски часопис XIV–XV (1963–1965)* 231–307; Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир и српска Голгота*, *Век српске Голготе (1915–2015)*, I, ур. Урош Шуваковић, Далибор Елезовић, *Косовска Митровица* 2016, 405–427.

³⁹ НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–60; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 104–106; исти, *Кроз буру*, 210, 214.

⁴⁰ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 108–109.

⁴¹ НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–81, 85; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 110.

је све више пратила. Прелазећи преко Албаније изгладнели војници су из очаја мењали своје пушке и за парче проје.⁴² Са сваким кораком дух и морал су напуштали његове саборце, али не и Кракова. У *Животу човека на Балкану* је записао да је војнике храбрио речима: „Заклетва не зна за границе, као ни Отаџбина, јер је она у нама, у нашим срцима“.⁴³ Духом није клонуо ни када је током повлачења, 15. децембра оболео од тешког облика колере, због чега је недељу дана провео на опоравку у Плаву, у кући једног старог Турчина.⁴⁴

Ипак, призори које је затицао при повлачењу нису ни Кракова остављали равнодушним. Ту у планинским недођијама спознао је колико је мала вредност људског живота, као и то да је прелазак из живота у смрт тих и готово неосетан. Потресан је његов опис умирања војника од хладноће: „У тој шумици прошли смо поред седам огњишта тихе смрти. Људи изнурени и гладни, као и ми, заспали су синоћ крај ватре и више се нису пробудили. Са последњим одблеском догорелог жара угасио се и њихов живот. Људи и не примећују више тај прелаз из живота у смрт. Гасе се тако лако и брзо да се не може рећи да су умрли. Они су само престали да живе.“⁴⁵

Као минуциозан посматрач, Краков скреће пажњу и на појаву дезертерства, која се у српској војсци пренебрегавала и прећуткивала. У рукопису *Дневника* и у *Животу човека на Балкану* пише о стрељању групе војника, који су у околини Плава покушали бекство из својих чета, које су припадале Краковљевом 17. пешадијском пуку. На брзину одржано суђење, у којем је Краков био најмлађи судија, било је само фарса, пошто се пресуда за дезертерство унапред знала – смрт. На смрт је било осуђено осам, а на условну слободу 12 војника.⁴⁶ Међутим, командант

⁴² НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–102; Р 707/1/1–85).

⁴³ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, III.

⁴⁴ У рукопису *Дневника* стоји да је кућа била у власништву „старог Турчина“, док у *Животу човека на Балкану* наводи да је боравио „у кући локалног арнаутског бега“ (НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–97; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 120–123).

⁴⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 140.

⁴⁶ Међутим, Краков даје две верзије овог догађаја, које се разликују у неколико детаља. У *Животу човека на Балкану* наводи да је број осуђених на смрт стрељањем био шест, а четрнаест условно ослобођених, док у *Дневнику* наводи 21. У рукопису *Дневника* нема поетичних момената нити описа његових моралних дилема. Наредба је извршена без много преиспитивања. Такође, у *Дневнику* не наводи ниједно име нити наводи сцену побуне капетана Петра Тешовчића (НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–98, 99).

пука пуковник Алекса Стојшић је сматрао да од ове групе војника треба начинити пример за све остале. По његовом наређењу, група од 21 дезертера изведена је пред стрелачки вод на пољани поред Плавског језера и погубљена: „Један метак пиштећи одскаче у ваздух и за њим као бачена експлозијом лети десетину метара увис једна шајкача, потом као погођена птица пада натраг на крвави снег.“⁴⁷

Опоравак и реорганизација на Крфу. Солунски фронт

Страдање српске војске се није зауставило доласком на јадранску обалу. Умирање исцрпљених војника на обали мора и њихов пренос на острва Крф и Видо оставили су најмучнији утисак на Кракова у читавој епопеји повлачења: „Један српски песник Бојић, који сада живи у једном шатору под маслинама, већ је крстио то огромно гробље без ограда, без парцела, без чувара, без споменика и без гробова: *плава гробница*. Нема праве епидемије. Неколико случајева тифуса, нешто више дизентерије, а у *плаву гробницу* је спуштено, само у овом месецу, фебруару, 11.000 скелета. То је масовна смрт са закашњењем.“⁴⁸

У опоравку и реорганизацији, Краков и српска војска су на Крфу провели четири месеца. Реорганизација се одвијала под будним оком француског генерала Пијарона де Мондезира, који је у децембру 1915. године именован од стране француске Врховне команде за шефа специјалне мисије при српској војсци.⁴⁹ Услед великих губитака, Мондезир је донео одлуку да се укине дотадашња подела на први и други позив и да се српска војска сведе на шест дивизија, подељених у три армије. Прву армију су чиниле Моравска и Вардарска, Другу Шумадијска и Тимочка, док је Трећа била састављена од Дунавске и Дринске дивизије. Даље се свака дивизија делила на по две бригаде (укупно 12), што је била нова формација за српску војску. Свакој од шест дивизија био је придодат по један пук трећег позива, а краљевска гарда је, као и пре, остала под директном командом регента. Коњица је остала независна, изузимајући по један ескадрон који је био додељен свакој од шест дивизија. Дивизије су још добиле и по један артиљеријски пук, састављен од једне групе

⁴⁷ Пуковник Стојшић је осудио на смрт и пуковског куvara, који је денунцирао своје ратне другове (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 124–135).

⁴⁸ *Исто*, 148.

⁴⁹ Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир*, 405–427.

пољских топова калибра 75 мм, две групе брдских топова типа 80 мм и једне групе од две батерије калибра 120 мм.⁵⁰

Реорганизација је ефективно започела почетком марта, када су последње јединице српске војске пребачене на Крф. У том тренутку укупно бројно стање српске војске износило је 125.000 војника, од којих је њих 400 још увек било болесно, а 4.000 реконвалесцената.⁵¹ Реорганизација је окончана до средине априла, када је француска средоземна морнарица преузела на себе дужност превеза армије на Солунски фронт. Бројно стање српске војске је у том тренутку износило 120.000 војника. И после реорганизације Краков је остао у саставу свог старог 17. пешадијског пука Дринске дивизије. Убрзо по доласку у Солун поново је оболео, овога пута од тропске маларије.⁵²

Почетком августа 1916. године Краковљев пук је из Солуна послат на Островско језеро, где је учествовао у биткама на Горничеву и Цегану. На самом почетку битке за Кајмакчалан, 18. септембра Краков је рањен у леву ногу и враћен у Солун на опоравак. Ово четврто рањавање од почетка ратне епопеје била је срећна незгода за Кракова, будући да је међу 30.000 жртава, колико је српску војску коштала битка за „Врата Отаџбине“, био и значајан део људства његовог 17. пешадијског пука. Од почетка рата 17. пук је четири пута губио готово целокупно људство и три пута је изнова обнављан. Међутим, после жестоких битака вођених од јесени 1916. до јануара 1917. године пук је био толико десеткован да је одлучено да се расформира, јер није више било људи да га попуне. Из пука се на списку мртвих налазило 64 официра и 1.720 подофицира и војника. Око 800 преживелих сабораца одлучило је да симболично сахрани пуковску заставу 1. фебруара 1917. године у селу Петелино.⁵³ Преживели официри и војници из 17. пешадијског пука разврстани су у друге јединице. Краков је додељен батаљону руских стрелаца под командом мајора Сергеја Александровича. Размештен је на дужност ађутанта у 4. чети 1. батаљона 4. пешадијског пука, а захваљујући знању руског језика постао је официр за везу између Дринске дивизије и руске бригаде.⁵⁴

⁵⁰ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, IV фаза. Опште одступање српске војске – пребацивање из Албаније на острво Крф*, XIV, Београд 1928, 1–15.

⁵¹ Пијарон Мондезир, *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, Београд 1936, 66.

⁵² С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 157, 159, 161.

⁵³ *Исто*, 161, 184–185, 190; 17. пук је био један од најтеже пострадалих током борби око Шапца у августу 1914. године (НБС, РО, АСК, Р 707/1/1–21).

⁵⁴ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 203, 205. Четврта руска специјална бригада је 6. децембра 1916. ушла у састав Дринске дивизије. Заједно са српском

Вест о ослобођењу Битоља 19. новембра 1916. године затекла је Кракова на опоравку у Солуну. Није му промакао детаљ да је град ослобођен на исти дан кад и 1912. године, када је, заједно са телеграфским одељењем Прве армије, ушао у тада „последњу ослобођену варош на македонском ратишту“. Четири године раније српска војска је долазила са севера и Битољ је био крајња тачка њеног продирања на југ. Ослободиоци из 1916. године су дошли са југа и Битољ је био њихова прва ослобођена варош. Та невелика Србија простирала се на скромних 2.000 квадратних километара са око 60.000 становника.⁵⁵

Када се крајем новембра 1916. године вратио на фронт, дочекао га је нови облик рата – рововски рат изнуривања.⁵⁶ Фронт је био без правих борби, а дивизије су се истопиле са обе стране.⁵⁷ У рововском рату позиције су биле исте: „Кретало се само два три километра лево или десно, напред или назад, ишло се из ровова у земунице, где су становале резерве, и из земуница опет у ровове где се живело најчешће у грмљавини, где су се ноћи претвориле у дан а дан у ноћ“. Најтеже је било током сезоне киша, када су војници добијали осећање „да су на дну уклетога котла из кога се не излази“. У тим данима меланхолије и апатије и најмања ситница их је радовала или бар одвлачила пажњу од тежобне свакодневице. Било да су то домаћи зечеви уместо залеђеног меса из Аустралије или чак бизарне смрти њихових сабораца: „Људи кад гину, на крају постану весели. Можда и полуде. [...] Ужас кад премаше јачину има сасвим необичан учинак на живце. Тако су се тада војници сулудо кикотали.“⁵⁸

Снагу да истрају давала им је вера да их у домовини чекају њихови најмилији. Упркос ратним страхотама, породица је и даље била светиња, која се поштовала с обе стране фронта. Краков пише да су Бугари знали да из својих ровова скотрљају издубљена стабла у коме су била писма из Србије. Током читања писама никада се није смејало, а са обе стране је прећутно прекидана ватра. Осим вере у победу радило се и на одржању борбеног духа. У тренуцима затишја, војници су подучавани новим

војском учествовала је у борбама, да би се потом учврстила на Старавину где је остала наредних шест месеци. У јуну две руске бригаде су извучене из састава српске војске, обједињене у 2. специјалну пешадијску дивизију под командом генерала Дитерихса који је био подређен главнокомандујућем Источне армије генералу Сарају (Бранко Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд 2015, 525–526).

⁵⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 194, 197.

⁵⁶ С. Краков, *Наше последње победе. Од Кајмакчаланана до Ријеке на челу јуришиног вода*, Београд 2010, 17.

⁵⁷ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 197.

⁵⁸ С. Краков, *Наше последње победе*, 13–16; исти, *Крила*, Београд 1922, 65–66.

техникама и тактикама. Припремани су за нове изазове, попут рата хемијским једињењима, слати да у јуришним одредима упадају у бугарске ровове и отуда доводе заробљенике. Те мере су биле врло ефикасне јер: „Само очекивање налета и покрета унапред давало је такву снагу и збијеност нашим редовима, какву друге трупе [...] нису имале. За две године рововског рата у три пука у којима сам узастопно служио није било ни једног јединог случаја предаје“.⁵⁹

Дужност официра за везу са руском дивизијом Краков је обављао све до јануара 1918. године, када су руске јединице, после Октобарске револуције, повучене са положаја, и када је на Солунски фронт стигло више хиљада добровољаца из Северне Америке. Сваки батаљон сваког пука добио је по једну чету – увек четврту, која је била састављена искључиво од добровољаца, или како их је Краков називао, америчких Југословена.⁶⁰ Они су подигли борбени дух већ доста исцрпљеним војницима. Краков се дивио тим људима: „Који су дошли из далеког света, непознати а исте крви и истих жеља, вођени једино пожртвованом идејом“. Иако добровољци нису имали ратног искуства, вођени само патриотским жаром, њихове чете су брзо постале елитне јединице.⁶¹ У новој реорганизацији, Краков је одређен за водника у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука Дринске дивизије.⁶² Командант пука био је Божидар Загорчић, а командант батаљона потпуковник Љубомир Максимовић, познатији под надимком *Љуба Бог*. Прво познато лице које је срео у новом батаљону био је његов рођак Димитрије Љотић. Били су два различита темперамента, а на тренутке се Кракову чинило да су његово аскетство и религиозност пука поза. Упркос разликама, брзо су се спријатељили и Краков га је до краја живота доживљавао као свог најбољег пријатеља. У батаљону је Љотић познат као *Мита Филозоф*, а Краков као *Књижевник*.⁶³

Још од 1912. године, иако само дечак, Краков је предано водио ратни дневник и у њему описивао све битне догађаје и људе. Писање је било његов бег од сурове свакодневице. Писао је са циљем да живот на фронту престане да буде стварност и постане фикција неког романа. На фронту је покренуо и свој лист првенац – *Рововац* са духовитим поднасловом „Рововска коса на 150 метара од Бугара“. Текстове је писао

⁵⁹ С. Краков, *Наше последње победе*, 15–16.

⁶⁰ Детаљније о руским јединицама на Солунском фронту видети Б. Богдановић, *Браћа по оружју*.

⁶¹ С. Краков, *Наше последње победе*, 18.

⁶² АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице – Ађутантском одељењу, 10. марта 1941.

⁶³ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 218–219.

и илустровао руком, а батаљонски писар их је преписивао у 10 примерака. Лист је укинут после свега четири броја, због репортаже, коју је објавио у 2. броју 8. децембра, о измишљеном протесту „коња, мазгова и магараца на Кајмакчалану“.⁶⁴ Начелник штаба Дунавске дивизије потпуковник Милан Б. Завађил, потписан као уредник који је прећутно подржавао Кракова у његовом подухвату, оценио је да је писање *Рововца*, ипак, превише смело за дате прилике.⁶⁵ Ту на падинама Могленских планина у пролеће 1918. године Краков је завршио и свој први роман *Кроз буру*. Рукопис је дао на читање тројици штабних лекара, који су га позитивно оценили и прогласили Кракова „способним за књижевност“. Охрабрен похвалама, одмах је почео да пише други роман, који је назвао *Крила*, а који је замислио као „историју солунских авантура и смрти другова.“⁶⁶

Пробој Солунског фронта, ослобођење и уједињење

Краковљеве литерарне подухвате прекинула је одлука савезника и српске Врховне команде да се војска спреми за одлучујући пробој фронта, договорен за средину септембра 1918. године.⁶⁷ Описујући ту одлуку Краков каже: „Две године чекамо ми овај дан, овај сат и ускоро и минут

⁶⁴ Први број је објављен 2, други 8, трећи 18. и последњи, четврти 25. децембра 1916. године (<http://velikirat.nb.rs/items/show/4033>, погледано 12. марта 2019); *Један митинг*, Рововац 2 (8. децембра 1916) 4–6.

⁶⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 220; Наташа Јовановић, *Рововац (1916) рукописни лист Станислава Кракова*, Књижевна историја 154 (2014) 979–1005.

⁶⁶ *Крила* спадају у категорију историјског романа. Роман је писан без отаџбинске епске патетике, националног усхићења и поноса, у њему нема историјских личности, класичног описа ратишта, историјских чињеница и детаља, нема чак ни главног јунака. Маса је та која има статус главног јунака. Гојко Тешић сматра да је посебност овог романа у авангардном контексту и у дефетизму који уноси у национални патриотски миље, због чега сматра да су *Крила* најизразитији антиратни роман (Гојко Тешић, *Ко је био Станислав Краков*, у: С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 416–417).

⁶⁷ Одлука о великој офанзиви, коју ће предводити српска војска потпомогнута са две француске дивизије и француском тешком артиљеријом, донета је на састанку генерала Франше Д’Еспера и начелника српске Врховне команде војводе Живојина Мишића 30. јуна 1918. године (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г, 1918. година, III период рововске војне. Припреме за офанзиву*, XXVI, Београд 1935, 96–97; Франше Д’Еспере, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018, 59).

када ћу дићи увис руку и спустити је испред себе као путоказ ка оном врху пред нама који је још сав у диму и пламену. За нама стоји вечност рововског рата и наше напуштене колибе од борових облица украшене исечцима голих жена из *La vie parisienne*. За нас је ово последњи јуриш у овом окамењеном свету Могленских планина. Можда ће их бити по другим бреговима и равницама, али овде никад више.⁶⁸ Годинама касније, на свечаности поводом 20. годишњице ослобођења Руме сетио се речи једног француског војног писца Дега, који је рекао да је 15. септембар и почетак битке на Добром пољу, после Марне, можда најзначајнији датум целога Светског рата.⁶⁹ Правац напада 5. пука била је Градешничка коса, а Краковљев батаљон је ступио у борбу 16. септембра.⁷⁰

Пошто је фронт пробијен, на путу од Градског за Прилеп, Краковљева чета је одређена за претходницу. Краков је своју чету називао изгубљеном, пошто је била одвојена од главнине војске и марширала километрима испред. „Изгубљена“ Краковљева чета је 9. октобра прва стигла до Велеса, где је радосно дочекана од становника, који су војнике окитили цвећем и љубили им руке.⁷¹ Новоослобођену варош је 10. октобра посетио генерал Франше Д’Еспере. У Велесу се сусрео са војводом Мишићем и генералом Паул-Проспером Анријем, командантом француске Источне армије.⁷²

Без задржавања, и Краковљева чета је наставила марш ка северу. На Нагоричинском вису код Куманова Краков је био сведок да се читава бугарска 4. дивизија предала команданту Дринске дивизије пуковнику Крсти Смиљанићу. Услов предаје је био да војници оставе целокупно наоружање и оду кућама голоруки. Тридесет хиљада Бугара је, како сведочи Краков, пријатељски махало српским војницима, срећни што нису одведени у заробљеништво. На одласку су говорили: „До виждане, братко, здравие.. ние отивама дома“.⁷³ Био је то њихов последњи сусрет са бугарском армијом, која је, примирјем потписаним у Солуну 29. септембра, дефинитивно била избачена из рата.⁷⁴

⁶⁸ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 224.

⁶⁹ АЈ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.

⁷⁰ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 223, 228.

⁷¹ *Исто*, 232–233, 240. Истога дана у град су ушли Французи, који су од Кракова и његове чете тражили да одглуме улазак у Велес зарад снимања за војни журнал. Ту сцену је Краков касније ставио у свој филм *Голгота Србије*.

⁷² Ф. Д’Еспере, *Мемоари*, 109.

⁷³ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 248–249.

⁷⁴ АЈ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.

Ступањем на тле предкумановске Србије војнике је, како пише Краков, обузело сасвим ново стање духа. Родољубље им је давало крила, па су незадрживо ишли напред. Падали су на колена и плачући љубили земљу. Тај необични гест остављао је стране војнике у чуду. О томе је говорио француски митраљезац Огист Албер из 176. пешадијског пука. Био је зачуђен да види грубог српског војника како клечи и љуби своју земљу и са сузним очима говори: „Земљо моја...“⁷⁵ Уз радост становништва, тријумфалне капије, цвеће и поклике војници су потиснули у сећање смрт и рат и по први пут, после три године изгнанства, осетили љубав и топлоту која им је највише недостајала.⁷⁶ На читавом ратном путу од пробоја Солунског фронта Кракову су реке остајале у сећању као границе и по њима је једну ратну епизоду одвајао од друге. Прелазак Вардара, прве реке на ослободилачком путу српске војске, значио је ослобођење Македоније, прелазак Мораве долазак у срце Србије, а прелазак Саве пут ка уједињењу.⁷⁷

Војска се ни у једном граду није задржавала дуже од једног дана. Нарешјење је било увек исто – напред. Краковљев батаљон је 26. октобра стигао у Крагујевац. За њега је овај моменат био посебно емотиван јер се вратио у град у коме су се његови родитељи упознали, у коме је рођен и из кога је кренуо у рат. Ту у Крагујевцу се за њега затворио цео један животни круг. Први корак у новом животном кругу, не само за Кракова већ за припаднике његове генерације, био је прелазак српске војске на територију Аустроугарске.⁷⁸

Краковљев батаљон је, заједно са 4. коњичким пуком и једном пољском батеријом, ушао у састав Колубарског одреда са наређењем на настави марш ка Шапцу, у који су ушли у сумрак 1. новембра. Истога дана је Прва армија под командом генерала Петра Бојовића ослободила Београд и тиме заокружила ослобођење целе државе. У зору, 2. новембра два рибара, и са њима др Жарко Миладиновић, прешли су Саву намерни да позову српску војску да пређе реку јер су се аустроугарске трупе повлачиле од обале. За прелазак преко реке, односно границе, потпуковник Љубомир Максимовић је одредио Кракова, али му је доделио нови вод

⁷⁵ Антоније Ђурић, *Солунци говоре – овако је било*, Београд 1982⁴, 107–110.

⁷⁶ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 259. Краков описује свечане и радосне дочеке у Лесковцу, Врању и другим варошима и градовима кроз које су прошли. Једино је Топлица, која је даље проживљавала страхоте угушеног Топличког устанка, за Кракова била „земља ужаса, са људима који су заборавили да се смеју и да се радују“ (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 252–253).

⁷⁷ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 259.

⁷⁸ *Исто*, 260–261; С. Краков, *Наше последње победе*, 81.

од војника из 3. чете капетана Тепавчића, састављен само од Србијанаца, пошто би, у случају заробљавања, добровољци, као аустроугарски грађани, били одмах стрељани. Рекао му је: „Ти ћеш имати ту част да будеш први српски официр који ће ступити на територију Аустро-Угарске, доносећи слободу.“⁷⁹ Формирана је 3. чета 2. батаљона 5. пешадијског пука, која је у зору 5. новембра прешла реку.⁸⁰ Ту своју последњу ратну авантуру Краков је описао речима: „Са десетак људи полазим да освајам једно царство“.⁸¹

Чамци су пристали у село Јарак, где су војнике на обали дочекале жене са жутим цвећем у рукама, јабукама, пешкирима и пољупцима. Улазак у Руму Краков је описао као „улазак у расцветали врт у лудилу радости“. Ту га је једна девојка окитила лентом у бојама српске тробојке. У граду их је дочекао чешки револуционарни пук, који је улазак српских војника поздравио интонирањем песме *Хеј, Словени*. Иако су се понели пријатељски, пред постројеним пуком од 600 људи Краков је прећутао чињеницу да је у град умарширао са свега 34 војника.⁸² Двадесет година касније, као почасни грађанин, на свечаности годишњице ослобођења града изјавио је: „Рума је за нас била победна капија кроз коју смо ушли у Југославију“.⁸³ Већ сутрадан, 6. новембра у заплећеном аустроугарском аутомобилу, заједно са др Миладиновићем, као чланом Српског револуционарног народног већа Срема, Краков је кренуо у обилазак села и вароши под Фрушком гором. Свуда је био исти радосни дочек људи који су желели да виде српског војника – симбола своје добијене слободе. У манастиру Врдник игуман је отворио ковчег са моштима Светог кнеза Лазара уз речи: „Само најдостојнијим подиже се овај поклопац да Кнез-мученик прими непосредно њихов целов. Ви који доносите слободу виши сте од краљева...“⁸⁴

Током боравка у Новом Саду Краков је сазнао да је два месеца раније унапређен у чин поручника и да је за рањавање у Кривој Феји 1915. године добио Златну медаљу за храброст *Милош Обилић*. По повратку у Руму, 12. новембра сазнао је да је његов батаљон одређен да први прође кроз „читав југословенски део Аустро-Угарске и да први, пре Италијана,

⁷⁹ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 263.

⁸⁰ АЈ, 102–4–9, Говор на двадесетогодишњицу од ослобођења града.

⁸¹ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 263.

⁸² *Исто*, 263, 266–267.

⁸³ АЈ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.

⁸⁴ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 269, 272.

избије на Ријеку и у Истру ради одржавања реда у Приморју.” За тај задатак потпуковнику Максимовићу и његовом батаљону стављен је на располагање специјални воз, који је, окићен тробојкама и зеленилом, на тај поход кренуо истога дана. Свега три дана касније, 15. новембра српски војници су угледали свој крајњи циљ – Јадранско море. Улазак српске војске у град је поздравило око 30.000 грађана.⁸⁵ На железничкој станици у Сушаку српске војнике су дочекали гувернер Ријеке др Рикардо Ленц, православни свештеник Косановић, др Орлић, неколико чланова ријечног и истарских Народних вијећа, сви са тракама око руке у бојама српске и хрватске тробојке. У пратњи делегације био је батаљон састављен од војника ослобођених из заробљеничких логора, којим је командовао дотадашњи аустроугарски генералштабни потпуковник Петар Теслић.⁸⁶

Међутим, славље је кратко трајало, пошто је италијански адмирал Ђузепе Рајнер, заповедник флоте од три ратна брода и крстарице *Емануеле Филиберто*, инсистирао да и италијанска војска уђе у Ријеку.⁸⁷ Дана 16. новембра одржано је неколико састанака између адмирала Рајнера и потпуковника Максимовића. Готово неизбежно крвопролиће је спречио француски капетан фрегате Жорж Диран-Вијеј, командант торпиљерке

⁸⁵ С. Краков, *Наше последње победе*, 90; исти, *Живот човека на Балкану*, 276. До промена у Ријечи је дошло 23. октобра када је избила побуна међу војницима Јелачићевог 79. пешадијског пука. Војници су отказали послушност, на касарни истакли хрватску заставу и ослободили политичке затворенике. Већ сутрадан, 24. октобра отпочели су преговори између ријечног начелника др Виа Млађет и Народног вијећа у Сушаку, коме је председавао др Андре Бакарчић. Дана 30. октобра постигнут је споразум и град је прешао у руке Народног вијећа у Сушаку. Управа града је прво поверена Константину Ројчевићу, али је он смењен на интервенцију Народног вијећа СХС у Загребу, па је уместо њега постављен др Ленц. Њему је предата управа над Ријеком, док је Ројчевићу поверена јавна сигурност (Ivan V. Perović, *Crnice iz okupiranog Sušaka. Na uspomeni desetogodišnjice smrti velikog apostola pravde i slobode Woodrowa Wilsona osloboditelja naroda i desetogodišnjice oslobodenja delte i sušačke luke prema vlastitim opažanjima*, Sušak 1934, 18–19).

⁸⁶ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 274. На појединим местима се наводи и као Ленац.

⁸⁷ Италијанска флота састављена од три брода под командом адмирала Ђузепеа Рајнера приспела је у Ријеку 4. новембра. Долазак пријатељске флоте, како се сматрало, поздрављен је од стране око 25.000 грађана, који су носили народне барјаци. На градском торњу је истакнута италијанска застава, која је убрзо замењена хрватском, али је она уклоњена после адмираловог протеста. На сусрету са др Ленцом, адмирал је изјавио да је његов задатак заштита сународника (I. V. Perović, *нав. дело*, 24).

Тураж, који се поставио као „одбојник између италијанске надмоћности и српске тврдоглавости“. Сутрадан је одржана импровизирана међусавезничка конференција, којој су се, поред италијанског и француског команданта, придружила два америчка и један британски официр, који су на италијанским бродовима стигли са Пјаве. Савезнички официри су донели одлуку да се српска војска бродовима пребаци у Краљевицу, а да Ријека формално пређе у руке Италијана. То је требало да буде привремена одлука, донета са циљем да се спречи сукоб, а до коначне одлуке је договорено да у граду остане Теслићев батаљон. У присуству четири савезничка официра, адмирал Рајнер је дао реч да италијанска војска неће умарширати у град док не стигне коначна одлука савезника и српске Врховне команде. Ипак, чим су се два брода са српским војницима одвојила од пристаништа, са брода *Емануеле Филиберто* дат је сигнал да почне искрцавање италијанских војника. Истовремено је са корпус са око 25.000 војника, под командом генерала Сан Марцанија, запосео Ријеку са копна и пре него су бродови са српским војницима изашли на пучину.⁸⁸ Теслићев батаљон се задржао у граду свега два дана дуже. Опозван, упућен је у Загреб, а убрзо и расформиран.⁸⁹

После повлачења у Краљевицу, српска војска је смештена у вилу која је претворена у штаб генерала Шарла Транијеа, који је попут српске војске у Ријеку дошао директно са Солунског фронта. Генерал Траније је командовао батаљоном издвојеним из 11. колонијалне дивизије.⁹⁰ Генерал Франше Д'Еспере га је именовао за команданта француско-српских трупа на приморју. Француском и српском батаљону су придружени амерички и британски батаљони са Пјаве и сви заједно су чинили Међусавезнички окупациони корпус у Ријечи. Пошто је излечен од шпанске грознице, Краков је именован за представника српске војске у том корпусу, под непосредном командом генерала Транијеа. На том задатку Краков је остао до 20. децембра 1918. године. У тих месец дана, у више наврата

⁸⁸ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 280, 282.

⁸⁹ I. V. Perović, *нав. дело*, 26.

⁹⁰ Генерал Траније је у пробоју фронта командовао бригадом. Заједно са Првом српском армијом његова бригада је прва ушла у Прилеп. На дан потписивања француско-немачког примирја, 11. новембра његова бригада је била стационирана у Смедереву, док је 11. колонијална дивизија под командом генерала Фареа већ прешла у Банат. Како је Клемансо војску уместо у правцу Беча и Берлина усмерио ка Цариграду из 11. колонијалне дивизије издвојена су два батаљона, први је послат у Ријеку, а други у Дубровник (Gustave Gouin, *L'armée D'Orient*, Paris 1931, Lettre-Préface du général Hanryst, commandant l'armée française d'Orient, 227, 261; А. Ђурић, *нав. дело*, 61–64.)

је на улицама Ријеке присуствовао сукобима између „Италијанаша“ и „Пројугословена“. Напустио је Ријеку мучен осећањима зебње и неизвесности.⁹¹ Драматичне догађаје са приморја Краков је описао у новели *Победник* и сажео њихов епилог у реченици са пуно горчине: „Ријека је наш последњи тријумф и први пораз.“⁹²

У новој држави

По наредби Врховне команде, 20. децембра је отпутовао у Загреб, са задатком да се јави пуковнику Милану Прибићевићу, шефу мисије за реорганизацију југословенске војске.⁹³ Први пут је Загреб посетио 14. новембра, на путу до приморја, када се њихов специјални воз само на кратко зауставио на загребачком железничком колодвору. За разлику од Винковаца, Брода и других градова кроз које су пролазили, у Загребу је тог новембарског јутра српску војску дочекао мук, равнодушност и свега неколико чланова Народног вијећа на челу са Светозаром Прибићевићем.⁹⁴ Ни други сусрет са главним градом Хрватске није Кракова импресионирао. Немири и непетост са приморја пратили су га до Загреба, будући да је дошао свега две недеље после крваво угушене побуне 5. децембра.⁹⁵ Напету атмосферу описао је у аутобиографији и у

⁹¹ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 283.

⁹² С. Краков, *Победник*, Црвени пјеро и друге новеле, 87–92; Драган Бабић, *Путујућа трагедија: Први светски рат и новеле Станислава Кракова*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. Зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 53–68.

⁹³ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 292.

⁹⁴ С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, 89.

⁹⁵ У Загребу је 5. децембра дошло до протеста војника из 25. пешадијске пуковније Угарско-хрватског домобранства и 53. пешадијске пуковније царске и краљевске војске и, са њима, једног броја грађана. Протестовали су против стварања Краљевства Словенаца, Хрвата и Срба и тражили хрватску републику. Међу присталицама уједињења се проширио глас да ови протестанти планирају напад на просторије Народног вијећа, стога је Гргур Анђелиновић, повереник Народног вијећа, на Трг бана Јелачића послао чланове удружења Хрватски сокол и добровољце, махом из Далмације, да заведу ред. У сукобу који је уследио погинуло је 13 особа (девет војника), док је 17 рањено (од чега 10 војника). Од владиних снага погинуо је један соколаш и два добровољца. Иако српска војска није учествовала у гушењу побуне, цео случај се негативно одразио на тек прокламовано уједињење, а 5. децембар се у потоњој историји Хрватске тумачио као прва отворена реакција против новостворене југословенске државе.

приповеци *Црвени пјеро*: „У вароши под нама – кључа. Једна подмукла атмосфера револуције угнездила се у овом граду трговаца, адвоката и сањалица још од слома Аустроугарске монархије. Обарање и стварање држава, постало је овде у Загребу, игра ђавољих работа.“⁹⁶

Ситуација се није значајније поправила ни наредних пет месеци, колико је провео у Загребу. Био је сведок и другог покушаја преврата, у фебруару 1919. године. Сцене које је тада видео оставиле су јак утисак на њега. Разјарена маса од 20.000 људи урлала је: „Доле Петар опанчар“, „Живела хрватска република“, „Доле србијанска војска“. Записао је: „Цео сат слушамо урлање тих узрујаних људи који носе са собом своју шимеру и своју неразумљиву мржњу према нама који то не можемо да схватимо. Један тешки неспоразум лежи између нас.“⁹⁷ Главни агитатор ових немира био је Стјепан Радић, кога Краков описује као „полуслепог политичара, вечитог бунтовника и незадовољника.“⁹⁸ Повод за овај протест била је подршка петицији предатој на Мировној конференцији у Версају којом

Догађај је највише политички инструментализован током постојања Независне Државе Хрватске (НДХ), када су, на 25. годишњицу од догађаја, 5. децембра 1941, тзв. Петопросиначке жртве сахрањене у заједничку гробницу на Мирогоју, а поглавник Анте Павелић је установио почасну бојницу и спомен-значку (Vladimir Geiger, Nikica Barić, *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2002) 833–850).

⁹⁶ С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, 31–40; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 294.

⁹⁷ Д. Бабић, *нав. дело*, 53–68. Остаје отворено питање да ли је Краков до овог закључка дошао накнадно, имајући проживљено искуство унутрашње политичке ситуације у југословенској држави, личног сукоба са Стјепаном Радићем, НДХ и свог емигрантског живота. Рукопис за *Живот човека на Балкану* Краков је спремао последњих година свог живота, а га је смрт омела да књигу сам објави.

⁹⁸ Нетрпељивост и сукоби Кракова и Радића ескалирали су кроз штампу. У интервјуу са Мусолинијем (1926) Краков је са омаловажавањем говорио о Радићу као о маргиналном политичару, хушкачу који нема никакав утицај изван сељаштва Хрватске. Овај чланак и многи други које је Краков објавио против Радића подстакли су га да каже „да југословенску спољну политику воде сами Јевреји – др Нинчић, Коста Кумануди и ето, Станислав Краков“. Ова изјава је надживела Радића који је погинуо 1928. и због ње је Краков имао доста проблема током окупације. У четири наврата 1941–1944. Гестапо је издавао налоге за његово хапшење, који су анулирани залагањем његовог ујака Милана Недића и пријатеља Ђорђа Роша.

се тражило да се издвоји из „Велике Србије, ослободи ропства и створи република по моделу Француске.“⁹⁹

Крајем фебруара 1919. године мисија пуковника Прибићевића је укинута. Установљен је штаб Четврте армије, на челу са његовим ујаком, пуковником Миланом Недићем. Нова мисија која је по својим овлашћењима била „челична копча над узнемиреном и узрујаном Хрватском“ уселила се у исту зграду. У оквиру ње Краков је постао официр-ордонанс за шифру. Турбулентно стање у Загребу се наставило, па је у априлу пуковник Недић јављао Београду да има сазнања да Радић и његове присталице намеравају да прогласе хрватску републику пре окончања Мировне конференције и међународног признања Краљевства СХС. До преврата није дошло јер је Радић остао у затвору. У овом периоду пада и крај Краковљевог службовања у Хрватској. У мају је одређен за водника 1. чете у пешадијском батаљону Краљеве гарде у Београду.¹⁰⁰

Међутим, ни на овој новој дужности није се дуго задржао. Средином лета је, по казни, прекомандован у 21. пук, који је био стациониран у Ђаковици – „југословенском Сибиру“, како је описао своје ново постављење. Батаљон, коме је додељен, био је стациониран у месту Морина. Краковљев задатак је био да, на челу одреда од 180 људи, продире на територију племена Шаља до виса Ђафа Колишит.¹⁰¹ Гурнут у дивљину, у којој „људи нису сасвим изашли из средњег века“, на „ђаволој планини“, Краков је одлучио да прекрши строге војничке норме и побегне. Срећна околност је била да је Врховна команда тада расписала конкурс за формирање Ауто-команде моторизованих трупа, под заповедништвом пуковника Александра Дерока. Краков је био примљен, али није добио дозволу да напусти 21. пук. У Скопљу је самоиницијативно прибавио

⁹⁹ Le service historique de la Défense (SHD), État-Major de l'armée de terre, fond Clemenceu, 6 N 235, № 5051, Un sujet des relations entre les Serbes et les Croates, Vienne, 13 juillet 1919; Ibidem, № 5122, Suite à la rapport № 148 du 13 Juilllet 1919, Vienne, 21 juillet 1919.

¹⁰⁰ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 300, 308–309.

¹⁰¹ Постоји неколико верзија како је „заслужио“ прекоманду у Ђаковицу. У *Животу човека на Балкану* пише о инциденту када је на балу, поводом рођендана краља Петра, случајно сео у ложу која је била намењена регенту Александру, због чега је наукао његов и гнев пуковника Петра Живковића. Друга верзија је била да се сврстао у групу српских официра који су протестовали јер су бивши аустроугарски официри преведени у југословенску војску са истим или вишим чиновима. Овај други разлог је касније навео као разлог за покушај самоубиства (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 325–329).

потребне пропуснице и тајно се пребацио у Београд, где се ставио под заштиту пуковника Дерока.¹⁰²

Цео случај је заташкан, али Краков ни у Ауто-команди моторизованих трупа, смештеној у Топчидеру, није нашао мир за којим је непрестано лутао. Од тренутка када је изгубила ореол, који јој је рат давао, војска је почела да гуши Кракова. У аутобиографији пише да се више није проналазио у војничком свету, који га је све теже притискао својим тврдим и уским стегама и правилима. Сву суморност сопственог живота Краков је сумирао у речима: „Имам двадесет и три године, а моја сећања су испуњена само мртвима – погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен... Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена.“¹⁰³

После једне кратке и безначајне расправе са надређеним, потпуковником Андрејом Лазаревићем, Краков је дошао до закључка да је самоубиство једини излаз. Околности, као и психичко стање које је претходило покушају самоубиства, Краков је описао у новели *Како сам се убио*, објављеној 1926. године у листу *Време*.¹⁰⁴ Самоубиство је покушао 18. јуна 1920. године, пуцавши у срце из пиштоља једног од војника. Новине су пренеле вест да је разлог покушаја самоубиства неузвраћена љубав, док је он на испитивању навео „увређено достојанство човека и војника.“¹⁰⁵ Пензионисан је годину дана касније, 24. јуна 1921. године у чину поручника, али није преведен у резерву.¹⁰⁶ За разлог пензионисања наведена је „телесна неспособност проузрокована ранама.“¹⁰⁷ Одлуком Министарства војске и морнарице, а на основу Закона о добровољцима из 1928. године, признат му је статус добровољца-борца на основу учешћа и рањавања у рату са Бугарима 1913. године. У списак добровољаца је уписан под бројем 3.017.¹⁰⁸ Добровољачки статус је доживљавао као највећу почаст, па се једно време носио мишљу да се насели на Косову.

¹⁰² Исто, 336.

¹⁰³ Исто, 299, 339.

¹⁰⁴ Прича је прештампана у: *Црвени пјеро и друге новеле*, 225–239.

¹⁰⁵ С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 343, 347.

¹⁰⁶ *Службени Војни лист – орган и издање Министарства Војнога и Морнарице*, ур. Ђенералштабни пуковник Петар Ј. Марковић, бр. 24 (2. јул 1921) 1391.

¹⁰⁷ Иако није био преведен у резерву био му је одређен ратни распоред који је поништен 8. децембра 1939. године. Истим решењем је одређено да, у случају мобилизације, постаје саветодавни члан Института земаљске одбране (цивилна почасна служба) и одређује се за саветодавног члана при Врховној команди (АЈ, 102–1–1, Станислав Краков, директор Радио-Београда).

¹⁰⁸ АЈ, 102–1–1, Ћ. Д. Бр. 14469/38 год, 9. августа 1938.

Позивајући се на закон, који је добровољцима гарантовао доделу земље, 20. маја 1924. године обратио се Министарству аграрне реформе и тражио 10 хектара земље код Вучитрна. Навео је да би сам обрађивао земљу, али да би „послужио и као национални радник у тим крајевима“.¹⁰⁹ Није познато да ли је одбијен или се предомислио.

Иако је изашао из војне службе, у међуратном периоду стигла су многобројна признања његовим ратним заслугама. Поткрај рата је поред златне Обилићеве медаље за храброст испољену у биткама на Горничеву, Цегану и Кајмакчалану одликован и Орденом белог орла са мачевима IV степена. Држава је 1. децембра 1920. године установила *Споменицу за рат ослобођења и уједињења 1914–1918. год.*, а Краков је као носилац *Споменице* потврђен у фебруару 1923. године.¹¹⁰ Од укупно 18 ратних одликовања три су била страна. Одлуком румунског Министарства иностраних дела 25. марта 1922. године одликован је Орденом румунске круне официрског реда (*L'officier de l'ordre de la Couronne le Roumanie*).¹¹¹ У септембру 1930. године, на предлог француске амбасаде у Београду, од француског Министарства спољних послова добио је Официрску палму (*Palme d'Officier de l'Instruction Publique*).¹¹² Грчким Орденом Феникса III реда одликован је решењем од 23. новембра 1935. године.¹¹³

Војничко и ратно искуство одредили су Краковљев потоњи животни пут. Гојко Тешић је, сасвим исправно, приметио да је Краков године пресудне за психофизички развој човека провео у рововима и да су, ратови најдоминантније обликовали његов поглед на свет.¹¹⁴ Опсесивно, на моменте чак и параноично, у свакој прилици бранио је тековине Првог светског рата.¹¹⁵ Упркос бројним обавезама које је имао као новинар и уредник, увек је налазио времена за годишњице значајних датума. Био је један од организатора велике манифестације у Скопљу 15–16. априла 1934. године, када је обележено 20 година од ступања прве класе регрута

¹⁰⁹ АЈ, 102–1–1, Молба С. Кракова Министарству аграрне реформе, 20. маја 1924.

¹¹⁰ НБС, РО, АСК, Р 707/III/1, Уверење, Бр. 1378, 26. фебруара 1923.

¹¹¹ НБС, РО, АСК, Р 707/III/14, № 990, *Ministerul Afacerilor Străine – Cancelaria ordinelor, Accusé de Réception, Belgrade, 25 Mars 1922.*

¹¹² НБС, РО, АСК, Р 707/III/13, *Légation de France Belgrade, le 12 septembre 1930.*

¹¹³ НБС, РО, АСК, Р 707/III.

¹¹⁴ Д. Бабић, *нав. дело*, 53–68.

¹¹⁵ М. Демид, *Пролов*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. Зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демид, Крагујевац 2015, 7–8.

из јужне Србије у српску војску.¹¹⁶ Главни одбор манифестације односио се према Кракову као према „духовном помагачу манифестације, ратном официру и пријатељу Јужне Србије“. Изражавана је захвалност што је кроз *Време* промовисао манифестацију и њен значај. У знак захвалности Одбор је уписао Станислава Кракова у књигу почасних грађана „Царског Скопља.“¹¹⁷ Рума га је изабрала за свог почасног грађанина на прослави 20. годишњице уласка српске војске, 5–6. новембра 1938. године. Са њим је био и његов ратни командант тада већ генерал Љубомир Максимовић.¹¹⁸

У аутобиографији *Живот човека на Балкану* Краков је без објашњења прескочио период између два светска рата и Други светски рат.¹¹⁹ Објашњење Краковљеве ћерке било је да је њен отац у међуратном периоду оставио мноштво интервјуа, путописа, чланака, књига, који довољно говоре о том делу његовог живота, док је период рата описао у два књигама о Милану Недићу, објављеним у емиграцији. Нама данас ово објашњење изгледа превише једноставно и у потпуном нескладу са Краковљевом природом да бисмо га олако прихватили.

Анализом његових новинских чланака и изјава не може се оспорити да се у међуратном периоду дивио европској десници. У интервјуу са Бенитом Мусолинијем октобра 1926. године са одушевљењем је писао да је од свих европских политичара које је срео једини он на њега оставио утисак „најпотпунијег државника чија фигура је имала нечег импозантног у себи.“ Посматрајући га, Краков је разумео зашто му је италијански народ дао поверење и неограничену власт над целом државом. Мусолинијеву Италију је поредио са националном дисциплином коју је имала предратна Немачка.¹²⁰ Због напада италијанске штампе на Југославију почетком 1930-их престојио се међу жучне критичаре Италије и фашизма, што га је довело до „црне листе“ званичног Рима.

¹¹⁶ Манифестација је организована под покровитељством генерала Милана Недића, тада начелника штаба Треће армијске области која је обухватала јужну Србију и Македонију.

¹¹⁷ АЈ, 102–4, Ј–7–10, Одбор за прославу првих регрута јужне Србије 1914. год, Бр. 176, Скопље, 28. април 1934.

¹¹⁸ АЈ, 102–4–9, Председник Општине Рума Станиславу Кракову, 27. октобар 1938. Краков пише да је један град по њему назвао своју главну улицу, али име града не наводи. Може се претпоставити да је то била Рума.

¹¹⁹ Аутобиографију је наставио са 22. априлом 1945. када се налазио у Брегенцу у Аустрији, у жеку потере за њим (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 352, 387).

¹²⁰ Г. Мусолини говори уреднику „*Времена*“ *Нептунским Конвенцијама и посети г. Бурова у Риму*, *Време*, бр. 1734 (17. октобар 1926) 5.

Са друге стране, дивљење према нацистичкој Немачкој никада није доведено у питање. У његовој збирци у Архиву Југославије могу се видети фотографије са прославе у Скопљу 1934. године на којима држи говор са шајкачом на глави и поносно салутира нацистички поздрав. На истим фотографијама се може видети да окупљени народ не да не види ништа спорно у исказаном поздраву већ да појединци опонашају Краковљев пример.¹²¹ Такође је познато да је током 1930-их у више наврата посећивао Немачку, и да се тамо виђао са људима блиским Адолфу Хитлеру. Од 1936. године као хонорарни сарадник *Времена* имао је ексклузивно право на објављивање текстова о Немачкој. Милан Јовановић Стоимировић га декларише као германофила који је „вероватно добијао и новац са неке стране“.¹²² Ни његова уверења на домаћој политичкој сцени никада нису била упитна. Није се устручавао да подршку идејама ратног друга Димитрија Љотића изрази дрвеном палицом као што је учинио на скупу ЗБОР-а у Крагујевцу децембра 1936. Године, предводећи групу од 300 батинаша.¹²³ Примера је много, али ниједан нам не даје потпун одговор. Да ли је у питању чудна спрега патриотизма са тоталитаризмом или је Краков као монденска и авангардна личност следио дух епохе? А можда је и он сам дао одговор ставивши се у категорију „сувишних људи из 25. часа“ и „лутајућих трагедија“ који су на крају завршили на погрешној страни историје.

¹²¹ Реакције су дошле касније од једног дела јавности, а у збирци је сачувано и неколико претећих писама.

¹²² Н. Берез, *Стопама Станислава Кракова*, 163–204.

¹²³ Василије З. Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалане деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, Београд 2017, (докторска дисертација у рукопису), 507.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

- Le service historique de la Défense, État-Major de l'armée de terre, fond Clemenceu, 6 N 235. Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, број фонда 102, фас. 1–4. [Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, број фонда 102, fas. 1–4]
- Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, Архива Станислава Кракова, Р 707/І–ІІІ. [Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, Архива Станислава Кракова, R 707/І–ІІІ]
- НБС, Архива С. Кракова, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/І/1а–1–111. [NBS, Архива Станислава Кракова, *Ratni Dnevnik S. Krakova 1912–1913*, R 707/І/1а–1–111]

Извори [Primary Sources]

- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, IV фаза. Опште одступање српске војске – пребацивање из Албаније на острво Крф*, књ. XIV, Београд 1928. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, IV faza, Optše odstupanje srpske vojske – prebacivanje iz Albanije na ostrvo Krf*, књ. XIV, Београд 1928]
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г, 1918. година, III период рововске војне. Припреме за офанзиву*, књ. XXVI, Београд 1935. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918. g, 1918. godina, III period rovovske vojne. Pripreme za ofanzivu*, књ. XXVI, Београд 1935]
- Д'Епере Ф., *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. В. Павловић, Нови Сад 2018. [D'Epere F., *Memoari, Solunski front, Srbija, Balkan, Centralna Evropa 1918–1919*, прир. V. Pavlović, Novi Sad 2018]
- Ђурић А., *Солунци говоре – овако је било*, Београд 1982⁴. [Đurić A., *Solunci govore – ovako je bilo*, Београд 1982⁴]
- Када се судбина наруга... Голгота Станислава Кракова*, Држава – лист за политику, културу и економију 15 (март 1992) 28. [*Kada se sudbina naruga... Golgota Stanislava Krakova*, Држава – лист за политику, културу и економију 15 (mart 1992) 28]
- Краков С., *Кроз буру*, Београд 1921. [Krakov S., *Kroz buru*, Београд 1921]
- Краков С., *Крила*, Београд 1922. [Krakov S., *Krila*, Београд 1922]
- Краков С., *Црвени пјеро и друге новеле*, сабрао Г. Тешић, Београд 1992. [Krakov, S., *Crveni pjero i druge novele*, сабрао G. Tešić, Београд 1992]
- Краков С., *Живот човека на Балкану*, Београд–Лозана–Земун 2009. [Krakov S., *Život čoveka na Balkanu*, Београд–Lozana–Zemun 2009]
- Краков С., *Наше последње победе. Од Кајмакчалана до Ријеке на челу јуришног вода*, Београд 2010. [Krakov S., *Naše poslednje pobede. Od Kajmakčalana do Rijeke na čelu jurišnog voda*, Београд 2010]
- Мондезир П., *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, превео са француског Љ. Миловановић, Београд 1936. [Mondezir P., *Albanska golgota. Uspomene i ratne slike*, превео са francuskog Lj. Milovanović, Београд 1936]
- Рововска коса на 150 метара од Бугара*, Рововац (децембар 1916). [Rovovska kosa na 150 metara od Bugara, Rovovac (decembar 1916)] <http://velikirat.nb.rs/items/show/4033>

Новине - Newspapers

- Држава – лист за политику, културу и економију* (март 1992) 28. [*Država – list za politiku, kulturu i ekonomiju* (mart 1992) 28.]
- Илустрована ратна кроника* 14 (2/15. децембар 1912). [*Ilustrovana ratna kronika* 14 (2/15. decembar 1912)]
- Рововац (децембар 1916). [*Rovovac* (decembar 1916)] <http://velikirat.nb.rs/items/show/4033>

Литература – Secondary Works

- Geiger V., Barić N., *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2002) 833–850.
- Gouin G., *L'armée D'Orient*, Paris 1931.
- Бабић Д., *Путујућа трагедија: Први светски рат и новеле Станислава Кракова*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 53–68. [Babić D., *Putujuća tragedija: Prvi svetski rat i novele Stanislava Krakova*, Stanislav Krakov – avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 53–68]
- Берец Н., *Станислав Краков: једна биографија*, Зборник МС за друштвене науке 157–158 (2016) 637–668. [Berec N., *Stanislav Krakov: jedna biografija*, Zbornik MS za društvene nauke 157–158 (2016) 637–668]
- Берец Н., *Стопама Станислава Кракова*, Братство 21 (2017) 163–204. [Berec N., *Stopama Stanislava Krakova*, Bratstvo 21 (2017) 163–204]
- Богдановић Б., *Браћа по оружју*, Београд 2015. [Bogdanović B., *Braća po oružju*, Beograd 2015]
- Демић М., *Прослов*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе, зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 7–8. [Demić M., *Proslov*, Stanislav Krakov – avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 7–8]
- Драгосављевић В. З., *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, Београд 2017 (докторска дисертација у рукопису). [Dragosavljević, V. Z., *Ideološki uticaji evropskog fašizma na jugoslovenske integralističke pokrete radikalne desnice u međurantnom periodu (1921–1941)*, Beograd 2017 (doktorska disertacija u rukopisu)]
- Илић В., *Четнички одред војводе Војина Поповића Вука у Првом балканском рату*, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, ур. В. Стојанчевић, Београд 2007, 175–182. [Ilić V., *Četnički odred vojvode Vojina Popovića Vuka u Prvom balkanskom ratu*, Prvi balkanski rat 1912. godine i kraj Osmanskog carstva na Balkanu, ur. V. Stojančević, Beograd 2007, 175–182]
- Живановић М., *О евакуацији српске војске из Албаније*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231–307. [Živanović M., *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije*, Istorijски časopis XIV–XV (1963–1965) 231–307]
- Јовановић Н., *Рововац (1916) рукописни лист Станислава Кракова*, Књижевна историја 154 (2014) 979–1005. [Jovanović N., *Rovovac (1916) rukopisni list Stanislava Krakova*, Književna istorija 154 (2014) 979–1005.]

- Краков С., *Путописи II. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018. [Krakov S., *Putopisi II. Kroz zemlju naših careva i kraljeva*, прир. М. Demić, Београд 2018]
- Краков С., *Путописи*, прир. М. Демић, Београд 2017. [Krakov, S., *Putopisi*, прир. М. Demić, Београд 2017]
- Краков С., *Путописи 2. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018. [Krakov S., *Putopisi 2. Kroz zemlju naših careva i kraljeva*, прир. М. Demić, Београд 2018]
- Perović I. V., *Crstice iz okupiranog Sušaka. Na uspomenu desetogodišnjice smrti velikog apostola pravde i slobode Woodrowa Wilsona osloboditelja naroda i desetogodišnjice oslobođenja delte i sušačke luke prema vlastitim opažanjima*, Sušak 1934]
- Станислав Краков: авангарда, маргина, наслеђе, зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац–Инђија 2015. [Stanislav Krakov: *avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968)*, прир. М. Demić, Крагујевац–Инђија 2015]
- Стојић Б., *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017. [Stojić B., *Francuska i balkanski ratovi (1912–1913)*, Београд 2017]
- Стојић Б., *Генерал Пијарон де Мондезир и српска Голгота*, Век српске Голготе (1915–2015), књ. I, ур. У. Шуваковић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, 405–427. [Stojić B., *General Pijaron de Mondezir i srpska Golgota, Vek srpske Golgote (1915–2015)*, књ. I, ур. У. Šuvaković, D. Elezović, Kosovska Mitrovica 2016, 405–427]
- Stojić B., *French military missions in Serbia during 1915*, The Great War, ed. D. Denda, Ch. Ortner, Belgrade–Wien 2016, 265–276.
- Тешић Г., *Ко је био Станислав Краков*, С. Краков, Живот човека на Балкану 1997, 415–418. [Tešić G., *Ko je bio Stanislav Krakov*, S. Krakov, *Život čoveka na Balkanu* 1997, 415–418]
- Шешум У., *Четници у Првом балканском рату 1912. године*, Српске студије 3 (2012) 63–82. [Šešum U., *Četnici u Prvom balkanskom ratu 1912. godine*, Srpske studije 3 (2012) 63–82]

Biljana Stojić

**STANISLAV KRAKOW IN THE WARS FOR LIBERATION AND
UNIFICATION (1912–1918)**

Summary

In the paper, we have reconstructed the war experience of Stanislaw Krakow – a volunteer in the Balkan Wars, an officer in the First World War, writer and journalist after the war. By all means, Krakow was an outstanding person with extraordinary war experience and almost movielike life. In the six years-long war period Krakow was injured 14 times and honoured with 18 Serbian and foreign decorations for bravery. In many war episodes he played a very prominent role. He was in the unit that was first attacked by Bulgaria in autumn 1915 and participated in all battles at the Thessaloniki front in 1916–1918. When the Serbian and Allied army broke through the frontline, he was leading the unit that liberated Veles. The first unit, which crossed the Sava, liberated Ruma, Novi Sad and the entire Fruška Gora region, was under his command. He was in the division chosen to cross through Slavonia, Croatia, Dalmatia and finally reach the Adriatic Sea in Istria. With literary talent, Krakow was describing very meticulously the situation in Rijeka, tense relations with Italians and the outcome of that war adventure. Furthermore, he was a representative of the Serbian army within the Rijeka occupation corps under the command of French General Tranié. From Rijeka, he was transferred to Zagreb in the special military mission headed by Colonel Milan Pribičević. When the mission was disbanded in February 1919, he remained in Zagreb but now as part of a new mission under the command of his uncle Colonel Milan Nedić. In Zagreb, Krakow was the witness of a very tight anti-Yugoslav atmosphere, disappointment of one part of Croats with the new state, their separatist feelings, etc. Retired from the Army in 1922, he turned to a career of a journalist and writer and achieved significant success. Despite the fact that published during one decade even today he is considered one of the most prominent representatives of Expressionism in Yugoslavia. His entire literature relied on the war experience in 1912–1918. The research basis of this paper were documents, war journals and manuscripts stored in the Archive of Yugoslavia and the National Library of Serbia. Immense contributions to the research were Krakow's novels and shorts stories. His role in the Second World War, mainly close cooperation with Milan Nedić and Dimitrije Ljotić, and his

unambiguously pro-Nazi beliefs, are not examined in the paper. Krakow fled Yugoslavia in August 1944 and until its death in 1968 lived in France and Switzerland.

Keywords: Stanislav Krakow, Balkan Wars, First World War, Thessaloniki front, Serbia, Yugoslavia, Austria-Hungary.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 18. 06. 2019.